

stromingen in de diverse opleidingen innamen; verder hoe exegese, canoniek recht, pastoraaltheologie, theologie- en kerkgeschiedenis langzaam binnendrongen, hetgeen ongetwijfeld aan verlichte invloeden moet worden toegeschreven. Dat een, tot verdachtmaking toe, voor verlicht aangezien seminarie als dat van 's-Heerenberg niettemin op apologetische manier moderne tijdsverschijnselen te lijf ging, blijkt uit een in het Rijksarchief te Utrecht bewaarde beschrijving van het leerprogramma. Het peil van de opleidingen was verschillend; na een eerste inventarisatie lijkt het dat het Bredase Hoeven en het oud-katholieke seminarie te Amersfoort respectievelijk onder en boven aan de wetenschappelijke ladder hebben gestaan.

Ook voor de bestudering van katholieke (priester) *bibliotheken* bestaat er methodisch 'voorbeeldige' buitenlandse literatuur, vooral uit Frankrijk afkomstig. Bovendien zijn beschrijvingen van Nederlandse bibliotheken op gang gekomen. Statie- of parochie-inventarissen, gegevens over de oude bestanddelen van de huidige theologische-hogeschoolbibliotheken, oude veilingcatalogi, visitatieverslagen, testamenten van priesters en inventarissen van hun bezittingen — van dit alles wordt in het desbetreffende vierde hoofdstuk verslag uitgebracht. Vooral een vergelijking tussen rooms-katholieke en oud-katholieke bibliotheken lijkt mogelijk en vruchtbaar te zijn. Een goudmijn bleek de collectie van veilingcatalogi die in de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam wordt bewaard. Daaronder bevinden zich bibliotheekcatalogi van verlichte priesters als Imme en J.M. Schrant (+1866). Hun boekenbezit bevatte slechts een kwart aan religieuze literatuur, terwijl het grootste gedeelte van hun buitenlandse werken van Franse origine was. Hoe interessant, beloftevol en perspectiefrijk de tot nu toe verkregen bijzonderheden ook zijn, er zal nog heel wat moeizaam speurwerk moeten worden verricht om een genuanceerd totaalbeeld te verwerven. Een van de moeilijkste problemen daarbij is natuurlijk de representativiteitsgraad van het min of meer toevallig bewaard gebleven materiaal.

Dat was ook de grootste moeilijkheid die Clemens te overwinnen had bij zijn promotieonderzoek naar de Nederlandstalige katholieke *kerkboeken* uit de periode 1680-1840. Voor de mate van inwerking van de religieuze Verlichting op de katholieke kerkgangers vormde kennisname van de inhoud der opgespoorde gebedenboeken nog maar één aspect van het te verrichten werk. Het staat wel